

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Володимир ВОЄВОДІН (Кіровоград)

У статті на основі архівних джерел досліджується формування системи громадських об'єднань України, аналізуються основні тенденції у розвитку системи громадського представництва й самоврядування.

The article is based on archive sources and presents the research of formation of the system of civil associations in Ukraine and analysis of the main tendencies in the development of the system of civil representation and self-government.

Історія громадських об'єднань України налічує ненабагато більше двох сторіч. Ця історія соціальної творчості українського народу є унікальною. Вона має свою хронологію, свій алгоритм відтворення новаційних соціальних зв'язків у суспільстві: від позадержавних і позаполітичних структур (початок XIX сторіччя) – професійних, культурно-дозвільних, благодійних, релігійних – до системи багатопартійності в Україні (початок XX сторіччя). Так за сторіччя Україна пройшла шлях, на який європейцям знадобилися чотири сторіччя. Цей досвід соціальної самоорганізації потребує комплексних досліджень, пильного й глибокого вивчення. Актуалізація такого соціального досвіду народу безперечно необхідна, коли нині, при перерозподілі рольових функцій серед суб'єктів політичної системи українського суспільства, що демократизується, багато які найважливіші, раніше виключно державні функції вже переделегуються позадержавним структурам.

Безперечно, важливим є відтворення національного багатовікового досвіду соціальної самоорганізації й для того, щоб запобігти помилкам, щоб здолати тотальне відчуження від багатющого історичного досвіду, а головне, зруйнувати потворну безаналогову самосвідомість особистості, позаісторичну, яка не спирається на загальнолюдські цінності.

Характер і специфіка соціально-політичних змін у країні, відродження історичної самосвідомості народу визначають необхідність історико-гносеологічного аналізу багатоманітних і пролонгованих процесів структурування громадянського суспільства в Україні. Історія розвитку системи громадських об'єднань в Україні була завжди в центрі уваги як суспільства, так і дослідників [1]. Найбільш дослідженим є питання, що стосуються сучасної історії українського громадського самодіяльного руху. Але на сьогоднішній день малодослідженим залишається унікальний історичний період XIX сторіччя, який позначився бурхливим процесом розвитку соціального підприємництва в Україні, формуванням алгоритму системи неформальних зв'язків у соціумі, в тому числі системи позадержавних громадських об'єднань. Зважаючи на цю обставину, автор звертається до вивчення досвіду соціальної самоорганізації українського соціуму в зазначений період. Метою даної статті є дослідження процесу створення позадержавних громадських об'єднань, формування масштабної, розгалуженої і багатоманітної системи громадського представництва й самоврядування, виявлення головних тенденцій у розвитку системи громадських об'єднань в Україні.

Аналізуючи історію громадського самодіяльного руху в Україні, можна цілком певно зробити висновок про те, що саме в першій половині XIX сторіччя визначилися головні напрями діяльності позадержавних громадських об'єднань, була розширена мережа легальних громадських формувань і створені всталені організаційні структури таємних товариств, альтернативних державі за цільовими напрямками діяльності, значно розширилася сфера соціальної творчості. У цей період створюється мережа благодійних товариств: Київське товариство надання допомоги бідним [2, 62], Житомирське благодійне товариство (1843 р.) [3, 1–56], Одеське жіноче товариство (1846 р.) [4, 4], філія Імператорського людинолюбного товариства у Києві (1844 р.) [5, 10]. Саме ці об'єднання поклали початок масовому рухові благодійності в Україні (на кінець сторіччя тут діяли 206 таких товариств).

Одне з перших наукових товариств було відкрите в Україні 1812 року при Харківському університеті. Проте деякі архівні дані вказують на 1811 рік – створення Харківського філотехнічного товариства, яке мало на меті впровадження в практику наукових розробок. До цього ж періоду належить виникнення Ніжинського історичного товариства (1821 рік) та Одеського історичного товариства (1830 рік). У цей час організується також відділ Російського біблійного товариства (1817 рік) [6, 202], дещо пізніше засновується Київське музичне товариство (1833 рік) [7, 1–3]. Цей період історії громадських об'єднань позначений заснуванням явочних самочинних формувань за професійною ознакою. Так, у Києві 1840 й 1843 року відкриваються відповідно товариство лікарів і товариство сестер-жалібниць.

У цей період створюються таємні товариства: Київське «таємне товариство» (1824) [8], Волинське товариство тамплієрів (1829 р.) [9, 16]. До цього часу відноситься й судове розслідування про таємні товариства, створені в духовних училищах Києва (1826 р.) [10, 1–18]. А по семи роках набуває розголосу справа про «таємне товариство учнів Вінницької гімназії», котрі були виключені з гімназії й віддані до війська [11, 5]. Виникла ціла мережа таємних національно-визвольних товариств. У Київській, Волинській і Подільській губерніях на 1845 рік діяли близько 16 таємних польських товариств, які висували завдання революційного звільнення своїх земель: «Філареція» (Волинь, 1834 р.), «Молода Польща» (Волинь, 1836 р.), «Нове братство» (Київська, Подільська губернії, 1838 р.) [12, 1–116]. У цей же час створюються товариство «Балагулів», волинські «Безголові брати» (1842 р.), Товариство польських поміщиків, таємне товариство революціонерів «Людність» (1848 р.) [13, 10–17] та ін. Звільнення Речі Посполитої передбачалося здійснити шляхом змови («Польські поміщики»), терору («Філареція»), піднімання мас на революційну боротьбу («Канонічні», «Демократичне товариство»). Цей рух різко активізувався у західних губерніях, особливо після придушення заворушень у Польщі у 1830 р. Розглянутий процес безперечно прискорив створення українських національно-визвольних товариств і взаємодію формування розгалуженої мережі польських патріотичних товариств.

Згідно з офіційними даними, в імперії у першій половині XIX сторіччя було відкрито близько 20 легальних товариств [14, 1056–1057; 607–628]. Проте проведені дослідження архівних документів свідчать, що тієї доби в Україні діяли не менш ніж 53 товариства, спілки, гуртки, об'єднання: 19 зареєстровані за посередництва генерал-губернатора, 11 діяли явочним чином, 23 – таємні, нелегальні (в тому числі 3 українські таємні товариства) [15]. У це число входили 4 масонські ложі [16, 7] і 16 польських національно-визвольних товариств [17, 1–9].

Проте до 60-х років XIX сторіччя легальні товариства засновувалися виключно за рескриптом імператора й тому не мали характеру соціальної альтернативи – це були «підтримувальні» лояльні структури, санкціоновані державою й вже від початку офіційно інституалізовані. Відповідає дійсності й те, що правове законодавство Російської імперії, на відміну від римського та європейського, не мало розроблених принципів узаємин держави та позадержавних громадських об'єднань. Імперська влада, поряд із санкціонуванням процесів русифікації України, у законодавчий спосіб різко обмежила сфери соціальної діяльності економікою, благодійністю, наукою, мистецтвом, релігією. Відчуження від легальної політики впливало на форми соціальної самоорганізації українського соціума, на процеси випрацювання нових соціальних зв'язків. Тому виявлення національно-історичного досвіду української державності йшло через латентні структури суспільства.

У 60-ті роки розпочався бурхливий процес створення системи національних об'єднань: «Малоросійська громада» (Київський університет, 1861 р.), гуртки українофільсько-радикального напрямку (Полтава, Чернігів, 1863 р.), «Громада» (Київ, Львів, 1877 р.), «Гетьманці», «Стара Громада», «Молода Громада» (Одеса, 1879 р.), «Чорноморці» (Київ, 1880 р.), «Партія українофілів» (Полтава, 1881 р.) [18, 35; 12] та ін. Подібні об'єднання діяли у повітових містах і селах (Почаїв, Лубни, Крута Балка, Бориспіль, Чернівці та ін.). У 80–90-х роках в Україні було створено близько 30 політичних гуртків і протопартійних структур, а на початок XX сторіччя вже діяли близько 100 осередків студентських спілок, громад, братств.

Згідно з Височайшим Рескриптом від 12 січня 1862 р. легітимізаційні функції делегуються імператором у міністерства й місцеві органи влади [19, 129]. Це значно активізувало процеси соціальної корпоративності, й насамперед в Україні, де у 60–80 р. спостерігається бурхлива розбудова різноманітних товариств: революційних, монархічних, національно-освітнянських, благодійних, культурно-дозвільних, професійних, соціальної взаємодопомоги, науково-технічних, спортивних, релігійних та ін.

У великій кількості виникають різні товариства співдопомоги, що об'єднували своїх членів за професійною приналежністю. Ще 1866 року в Одесі створюється комітет

співдопомоги купецьким прикажчикам [20, 2–42], у 70-ті роки там же відкриваються товариства службовців; дещо пізніше – Могильов-Подільське товариство прикажчиків «Благодать» [21, 22]. А у 80-ті роки такі товариства у великій кількості виникають у Бердичеві, Житомирі, Харкові, Києві, Одесі, Умані, Рівному, Білій Церкві, Проскуріві та в інших містах. Наприкінці сторіччя у великих українських містах створюються об'єднання ремісників. Виникають і перші легальні об'єднання пролетаріату: Київська профспілка столярів (1901 р.), Спілка робітників меблевих майстерень (1901 р.), Професійне об'єднання київських корсетниць (1902 р.), Спілка друкарів (1903 р.) [22]. Причому темпи професійного асоціювання були достатньо високими – 1901 року в Києві налічувалося близько 20 профспілок, а в 1906 році – понад 100 [23].

Знаменно, що багато в чому розквіт соціальної корпоративності у другій половині XIX сторіччя визначався посиленням українофільських настроїв і створенням національних організацій «антидержавного» характеру. Не випадково 1884 року влада оголосила тотальний розшук «членів гуртків малоросів-націоналістів, і, за повідомлення київського губернатора, на 1912 рік рух українофілів був зліквідований [24, 1–21]. Діяльність прихильників ідеї національного відродження жорстко придушувалася. За участь у гуртці українофілів 1 березня 1875 р. були заарештовані учні Полтавської гімназії Р.Стеблінський, В.Каминський, В.Синькевич [25, 151]. 1876 року розпочалося судове переслідування осіб, що проповідували українофільські ідеї серед інспекторів народних училищ Київської губернії, викладачів київської навчальної округи та Київського кадетського корпусу [26, 1–2]. А по двох роках були відправлені на заслання члени київського гуртка українофілів-соціалістів; проте ще по двох роках у Києві відновлюється українофільське товариство [27, 2]. Такі самі гуртки у Києві, Полтаві, Єлисаветграді, Борисполі, Волині, Житомирі та в інших містах перебували під негласним наглядом поліції.

На зламі сторіч виникає масштабна система громадських об'єднань, які мають на меті національне відродження. Власне національна ідея, яка в zasadничила латентну самоорганізацію українців, визначила своєрідний «соціальний ренесанс» в останню чверть XIX сторіччя. Такого масштабу соціальної творчості імперія ще не знала. В Україні у ті роки була створена розгалужена система різноманітних громадських об'єднань, розмах якої навіть за нинішніми мірками гідний подиву. «Неформали» заходилися будувати шляхи, школи й притулки, організовувати дослідницькі експедиції, випускати збірники наукових праць, проводити благодійні лотереї й народні гуляння, засновувати фонди соціальної допомоги нужденним, організовувати дитячі садки та ясла, пожежні команди, товариства з соціальної реабілітації засланих тощо.

Виокремивши низку напрямів соціальної творчості українського суспільства, спробуємо стисло розглянути історичні процеси формування системи новачієних соціальних зв'язків з урахуванням діахронного алгоритму створення окремих груп позадержавних об'єднань.

У цей період створюється мережа гуртків самоосвіти, саморозвитку, товариств розповсюдження знань у народі. Організуються товариства заохочення техніко-промислових знань, товариства наукової й технічної освіти. Маємо десятки товариств письменності. Перше з них засноване в Києві 1861 р. [28, 1]. На кінець сторіччя лишень у повітових центрах і по селах відкрилося понад 70 нових громадських клубів, «присутствій», народних будинків: Новоград-Волинський (1872 р.), Острог (1872 р.), Гайсин (1874 р.), Біла Церква (1879 р.), Литин (1884 р.), Тараша (1885 р.), Канів (1890 р.), Крошна (1901 р.) та ін. [29, 5].

У великій кількості виникають краєзнавчі товариства: Товариство дослідників Волині (1892 р.), Товариство вивчення Подолії (1905 р.) [30, 1]. Відкриваються самодіяльні бібліотеки й бібліотечні товариства.

У 60-ті роки відкриваються перші артистичні товариства (1865 року – Одеське товариство образотворчих мистецтв). А у 80–90-ті роки на рівні «повіт – село» формується система літературних, музичних, драматичних, артистичних гуртків і груп. Створюються й

аматорські театри (Ямполь, Славута, Луцьк, Умань, Луганськ, Кролівець, Остер, Каменське, Ніжин, Лозовка та ін). Прабатьком культуротворчих товариств в Україні є Київське музичне товариство, відкрите 1833 року [31, 1–2].

У цей період створюються громадські об'єднання з організації дозвілля й культурних розваг. У 80–90-ті роки у губернських містах відкриваються комітети й комісії народних читань, а поряд з численними товариствами розповсюдження комерційних знань в останню чверть сторіччя виникають і групи політичної освіти: Київська група розповсюдження політичних знань (1887 р.), гуртки освіти у Вінниці, Одесі [32, 1].

У 90-ті роки у повітових і губернських містах України зароджується рух за тверезий спосіб життя у формі комітетів піклування про народну тверезість, спілок християн-непитущих, товариств народної тверезості [33, 17].

Про зростання соціальної активності населення свідчить і масовий рух за рівноправність жінок (Товариство хатніх господарок Києва, товариства захисту жінок). Відкриваються гуртки рівноправності жінок, жіночі групи, Коаліційні ради жіночих курсів, жіночі громадські збори, товариства корисних розваг для жінок, Ліги рівноправності тощо [34, 352].

Друга половина XIX сторіччя позначена й тим, що у цей час триває формування місцевих самодіяльних автономних груп навколо соціально-корисної справи: наприклад, створюються товариство з благоустрою дачної місцевості в урочищі Ворзель, товариство з благоустрою селища «Городок», товариство для поліпшення побуту сіл Верхньодніпровського повіту та ін. Такі самі товариства існували у кожному повіті, у багатьох українських селах.

При вищих учбових закладах відкриваються наукові товариства природознавців, математичні, омонімічні, філологічні, географічні, історичні. Так, в Одесі 1864 року відкривається Товариство інженерів і архітекторів, 1893 року в Житомирі – археологічне, 1897 року в Харкові – математичне. Видаються збірники наукових праць, ведеться широка дослідницька діяльність, працюють громадські вчені ради.

У свою чергу, після земської реформи в губерніях відкриваються різноманітні товариства по боротьбі з заразними захворюваннями. На кінець 90-х років засновуються товариства охорони народного здоров'я, а поряд з ними – науково-медичні профільні товариства [35, 1–11]. Знаменно, що медичні товариства були благодійними, позастановими, некомерційними. 1883 року в Києві, Харкові, Умані, а пізніше й в інших містах України лікарі відкривали добровільні товариства нічних лікарських чергувань [36, 1–12].

У цей же унікальний історичний період в Україні відкриваються й спортивні товариства. Причому профіль їх змінюється залежно від розвитку, популярності й виникнення нових видів спорту. У 80-ті роки в губерніях дістають широке розповсюдження скакові товариства, товариства шанувальників перегонів [37, 33]. У 90-ті роки – товариства велосипедистів (Умань, Бердичів, Київ, Харків) [38, 34]. У другій половині 90-х років з'являються гімнастичні, шахові товариства. Згодом спалахує захоплення лаун-тенісом, й у підсумку на зламі XIX – XX сторіч в Україні створюється мережа багатoproфільних спортивних товариств у містах та повітах [39, 1].

У великих містах України – Києві, Харкові, Одесі – відкриваються товариства вегетаріанців (перша така організація була заснована в Києві 4 січня 1884 р.) [40, 233]. Налагоджують міжнародні зв'язки й новопосталі товариства есперантистів «Зелена зірка».

Капіталізація промисловості, зростання прошарку національної технічної інтелігенції зумовили швидкий розвиток товариств заохочення і сприяння місцевій промисловості. 1891 року відкривається Товариство заохочення промисловості Києва. А в останнє десятиріччя минулого сторіччя такі товариства повідкривалися в усіх губерніях України.

Від 1860 року створюється широка мережа церковно-парафіяльних кураторств (114 організацій), й на початку XX сторіччя при церквах, єпархіях, храмах, духовній академії відкриваються комітети православних місіонерських товариств, братства ревнителів

православ'я, християнські трудові братства, жіночі й чоловічі общини, товариства хороговносців, учнів-християн, єпархіальні братства та ін. [41]

Про масонські організації в Україні, нечисленні й надто конспіративні, в архівах зібрані дуже мізерні й розрізнені дані [42, 1–14]. Масонські ложі діяли у Києві, Володимирі, Рівненському й Уманському повітах [43, 7]. Мав місце вельми нечисленний і локальний рух толстовців – близько 15 сект, гуртків, колоній: Полтавський гурток (1894 рік), Херсонський гурток (1894 рік), Володимирський гурток (1899 рік).

Нарешті, для повноти картини громадського самодіяльного руху в Україні, який розвивався у другій половині XIX сторіччя, варто відзначити й прецеденти створення унікальних нетрадиційних товариств вузькоіндивідуальної спрямованості: Харківський гурток самотніх, Київське товариство інтелігентних професій [44, 23], Київське товариство міщан і виборців, Спілка сищиків-месників, Товариство шанувальників церковного співу, Товариство сприяння переселенню євреїв до Палестини, Товариство шанувальників народних розваг та ін.

Цей період характеризується виникненням безлічі латентних політизованих організацій, які репрезентували щонайширший спектр різноманітних програм соціально-політичного розвитку суспільства – від анархістів-комуністів, терористів до монархістів-патріотів. Гостро посилюється політичний радикалізм, формуються протопартійні структури, створюється ґрунт для майбутньої української багатопартійності.

Підсумовуючи стислий виклад громадського самодіяльного руху цього періоду в Україні, можна зробити такі висновки. По-перше, була сформована розгалужена і багатоманітна система позадержавних громадських об'єднань. По-друге, добровільні організації стали провідною формою реалізації особистісної соціально значимої ініціативи. По-третє, були створені паралельні державним соціальні структури, які легітимізували систему громадського представництва й самоврядування. По-четверте, був сформований стереотип «позадержавної ментальності» й створена варіативність соціального вибору особистості. По-п'яте, були всуспільнені найважливіші царини людської діяльності й зламана державна монополія на соціальну ініціативу. Й, що головне, національна ідея державності дедалі виразніше посилює свій вплив на соціальну архітектуру українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Базовкін Є., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К., 1994; Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні. – К., 1991; Голобуцький О., Докукін Ю., Кулик В. Сучасний профспілковий рух в Україні. – К., 1996; Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX – XX ст.). – Львів, 1998; Український правозахисний рух. – Торонто – Балтимор, 1978; Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради, 1934.
2. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. – 65. – Спр. 454. – Арк. 62.
3. Там само. – Оп. 34. – Спр. 1092. – Арк. 1–56.
4. Там само. – Оп. 157. – Спр. 116. – Арк. 4.
5. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1071. – Спр. 483. – Арк. 10.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1860. – Т. 32. – С. 202.
7. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1417. – Арк. 1–3.
8. Там само. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 477.
9. Там само. – Ф. 1442. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 16.
10. Там само. – Ф. 712. – Оп. 6/740. – Спр. 740. – Арк. 1–18.
11. Там само. – Ф. 1442. – Оп. 809. – Спр. 740. – Арк. 5.
12. Там само. – Ф. 442. – Оп. 788-а. – Спр. 115. – Арк. 1–116.
13. Там само. – Ф. 442. – Оп. 790-а. – Спр. 143. – Арк. 10–17.
14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1850. – Т. 42. – С. 1056–1057; Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 42. – С. 607–628.
15. ЦДІАУ. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 477.
16. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7555. – Арк. 7.

17. Там само. – Ф. 442. – Оп. 792-а. – Спр. 120. – Арк. 1–9.
18. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261/1866. – Спр. 35. – Арк. 35; Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 637. – Арк. 12.
19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1880. – Т. 47. – Ч. 1. – С. 129.
20. ЦДІАУ. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 2–42.
21. Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 22.
22. Там само. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 1633–1639.
23. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1633.
24. Там само. – Ф. 442. – Оп. 262. – Спр. 14. – Арк. 1–21.
25. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 259/1. – Арк. 151.
26. Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 5. – Арк. 1–2.
27. Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 274. – Арк. 2.
28. Там само. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 27. – Арк. 1.
29. Там само. – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 477. – Арк. 5.
30. Там само. – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 309. – Арк. 1.
31. Там само. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 568. – Арк. 1–2.
32. Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 4986. – Арк. 1.
33. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2193. – Арк. 17.
34. Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 352.
35. Там само. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1–11.
36. Там само. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 309. – Арк. 1–12.
37. Там само. – Ф. 1191. – Оп. 11. – Спр. 136. – Арк. 33.
38. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647/9. – Арк. 34.
39. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 208. – Арк. 1.
40. Там само. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647/2. – Арк. 233.
41. Там само. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 186.
42. Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 1–14.
43. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7555. – Арк. 7.
44. Там само. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 90-а. – Арк. 23.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Восєводін Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми розвитку громадських об'єднань.